

ЗА НЯКОИ ОСНОВНИ ПОНЯТИЯ И ЗА МЕТОДА НА СРАВНИТЕЛНОТО СЛАВЯНСКО ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ

Цанко Младенов

Два неотдавнашни международни конгреса — Белградският конгрес на (международната) Асоциацията за сравнителна история на литературата (АСИЛ), 1967, и Пражкият Шести международен конгрес на славистите, 1968, актуализираха проблематиката на сравнителното литературознание, изправиха ни пред необходимостта да изясним недвусмислено отношението си към тази наука.

На Белградския конгрес е прието предложение да се изработи колективен труд по сравнителна история на европейските литератури. Литературният институт на Унгарската академия на науките е поел пълномощия от АСИЛ и задължение да координира научно и административно работите, а в Будапеща вече се подготвя за издаване първият том от поредица сборници, които разглеждат предварителните проблеми. На Пражкия конгрес пък е лансирана от съветската делегация идея за написване колективна история на славянските литератури, струва ми се, без да реализира толкова определен успех.

Макар всяко от начинанията да е самостоятелно в организационно отношение, налице е вътрешна връзка между тях. Успехът на първото начинание трябва да ни подтикне да разработим второто: от обективността и научните достойнства на славянската литературна история ще зависи как славянските литератури ще бъдат представени в сравнителната история на европейските литератури.

Тези научни задачи възникват не случайно, не по нечия индивидуална приумица или амбиция. Без да се разпростирам, ще посоча две от условията, които ги пораждат: логиката на развитие на националните литературни истории, които могат да кажат нови истини за своя обект, като го разгледат в контекста на световния литературен процес; второ условие — нека така да се изразя — е нарасналата и непрекъснато нарастваща пропускаяемост на международните информационни канали за обмен на литература, обстоятелство, което поставя нови изисквания пред литературознанието. Все повече въпросът за превода, разпространението и обмена на литература става обществен, общонационален, държавен и международен въпрос. Осветляването на всяка национална литература (или поне на най-значителните ѝ достижения) в контекста на по-големи литературни групи (единства), даже на фона на отделните („заинтересувани“) национални литератури не може да бъде оставено на случайни ценители, издатели, рецензенти, писатели и пр. Необходимо е генерална помощ от страна на науката и въпросните две мероприятия дават възможност за сериозно и действително ценно приложение на научните сили в област, която — оставяйки

теоретическа — е тясно свързана с обществената практика. Въпреки факта, че става дума за коопериране на усилията (особено в първия случай) — мисля, че участието на социалистическите страни в двете начинания осигурява широки възможности за внедряване постиженията на марксистко-ленинската естетика, за приложение на диалектичката и историческо-материалистическата методология. Съгласието може да бъде постигнато върху основата на относително единство в частнонаучния метод — сравнително-типологическия и[ли] сравнително-генеалогическия метод.

Принципите, на които ще се оформи европейската сравнителна литературна история (по-точно: „сравнителна история на литературите на европейски език“), са изложени в брошура, разпространена на Белградския конгрес, и публикувани в два документа, в унгарското списание „Хеликон“.¹

Върху второто предложение хвърля светлина отпечатаната в „Литературна мисъл“ (бр. 1, 1969, стр. 3—38) статия на Д. С. Лихачов, под заглавие: „Старославянските литератури като система“.

Статията на Д. С. Лихачов не само поставя въпроса за написване на славянска литературна история, но тя нахвърля и една предварителна теоретическа и историческа схема на бъдещия колективен труд; тази схема може да служи за основа на разисквания, чиято цел е да конкретизират въпроса за формата и съдържанието, границите и метода на бъдещото дело.

Признавайки високите научни достойнства на статията, която е плод от натрупан научен опит и дълбоки познания за историята на старославянските литератури, тук ще се спра само на онова, което според мене (а сигурно и според самия автор), трябва да застане в центъра на обсъждането: основните теоретически понятия и частнонаучният метод на колективния труд.

Най-напред нека се спрем на неговото наименование. Д. С. Лихачов употребява термина „обща история на славянските литератури“. От изложението става ясно, че Д. С. Лихачов има предвид по-скоро една сравнителна история на славянските литератури, която отчита както структурно-типологическите им свойства, така и техните генетически връзки. За да се избегнат недоразумения, по-нататък ще говоря за „история на славянските литератури“ (съкратено: ИСЛ) или, когато конкретизирам понятието — за „сравнителна история на славянските литератури“ (съкратено: СИСЛ).

За Д. С. Лихачов, както изглежда, понятията „система“ и „структура“, в които той включва предмета на ИСЛ, са немаловажни понятия. „Понятието „система“ и „структура“ употребявам алтернативно — пише той. — Аз не смятам при това, че правото да употребяват тези термини принадлежи само на структуралистите. Изследвайки в настоящата статия литературата като система, аз въпреки това не се причислявам към структуралистите и наред с това далеч не смятам такъв подход при изучаване на литературата единствено правилен или просто главен. За разлика от обикновените структуралистски изследвания (макар че самият структурализъм далеч не е еднородно явление) аз считам, че е необходимо структурата на литературата да се изучава в нейната историческа изменяемост, а всеки елемент на структурата в неговия обществен генезис и обществена функция“ (стр. 3).

Боязън в използването на понятията „система“ и „структура“ днес изпитват изследователите само в ония частни обществени науки, в които още не са преодолени или субективистическият натиск (който по едни или други начини успява да отклони дадената обществена наука от основната ѝ задача), или позитивистическият консерватизъм (който все още държи елементите на научния обект да бъдат изучавани вън от взаимодействието им с останалите елементи и с ця-

¹ Az európai nyelvű irodalmak összehasonlító története, Helikon, 1., 1968, 258—281.

лото). Днес обаче нито една обществена наука не може да мине без понятията „система“ и „структура“, още по-малко: марксистическите обществени науки. Още повече, че тия понятия се срещат още и у Хегел, и у Маркс и т. н.

Употребата на понятията „структура“ и „система“ — даже като главно понятие — далеч не може да бъде диференциален признак за противопоставяне на една марксистическа и една немарксистическа частнонаучна теория.

Следователно, съвсем законен е стремежът на Д. С. Лихачов да се разграничи от „структуралистите“, като посочи друг диференциален признак на своята теория от тяхната. И той сочи два такива признака: (1) необходимост структурата да се изучава в нейната историческа изменчивост, (2) всеки елемент от структурата (а защо не и самата структура като цяло?) да се изучава в неговия обществен генезис и обществена функция. Трябва да кажа, че и по този начин разграничението не може да бъде постигнато, освен ако не искаме да се разграничаваме от такива „структуралисти“, които не могат да представят структурализма (в който и да е от неговите варианти), тъй като те стоят вън от самата наука (както е случаят напр. с Жан-Мари Озиа, чиято съмнителна брошура „Ключ за структурализма“, Париж, 1967, беше разкритикувана основателно у нас).¹

Нека вземем за пример езикознанието: всички действителни представители на структурализма са признавали както историческата изменчивост, така и социалния генезис на езиковите структури и елементи, изследвали са социалната им функция (макар не винаги да са поставяли на първо място историческата задача пред логико-дескриптивната). Най-добрите представители на това направление (И. А. Бодуен де Куртене, Ф. дьо Сосюр, Ж. Вандриес, Н. С. Трубецкой, Л. В. Щерба, Р. О. Якобсон, Е. Бенвенист, В. Н. Топоров, В. В. Иванов, С. К. Шаумян, И. И. Ревзин и мн. др.) имат значителни приноси в сравнително-историческата граматика на индоевропейските езици; структуралното направление в лингвистиката създаде напр. историческата фонология и в момента работи върху структурално-типологическата история на езиците. Даже американската дескриптивна лингвистика беше създадена не за друго, а за да реши една историкографска задача: да напише сравнителна история на американските (индиански) безписмени езици (задача, неосъществима със средствата на позитивистическото младограматическо езикознание, поради липса на паметници). От момента на създаването си (Казанска школа — 1874—1883) структуралното езикознание не е само историческо, но и социологическо, психологическо, функционално и алгебрическо, а онези школи, които подчертават социологичността си (например швейцарската), сами приемат названието социологически.

Марксистическото литературознание има нужда от такава оценка на структуралния метод, историята и постиженията на структуралните направления в обществените науки, която води до диалектическо снемане, а не до зачеркване. Реалното познание за тях се разграничава съществено от представите за структурализма, създадени от неговата критика от страна на субективизма и позитивизма. Марксистическата пролетарска идеологическа мисъл отрича буржоазното гълкуване на структурализма.

Трябва да отчетем не само трите посочени признака, които свързват, а не противопоставят марксистическото литературознание и структуралните направления (респ. етапи) в обществените науки, а също така — проявите на стихийна диалектика и стихийен материализъм, даже — у отделни изтъкнати представители — и на съзнателна диалектика и И(Л)И съзнателен материализъм. Едва тогава можем да помислим за точно разграничение на марксистическите форми

¹ Вж. П. Зарев, Два подхода в съвременното литературознание, Пламък, кн. 17, г. XII (1968), стр. 4 и сл.

на структуралното литературознание, което трябва да насочи критиката си преди всичко срещу еkleктизма (позитивистично-субективистически, идеалистично-механистически, формалистично-естетски) особено в общотеоретическите схващания на някои негови представители.

Това, което добре можем да знаем в момента, е на какви условия трябва да отговаря марксистическото литературознание. За да бъде марксистическа дадена форма на литературознанието, е необходимо преди всичко тя да признава материалната реалност на своя обект (художествената, а в известен смисъл и нехудожествената¹ литература), независимо от проблемата за неговата локализация (в съзнанието на произвеждащия субект, в текста, в потребяващото съзнание, в единството на трите форми или на двете последни). Ако литературата притежава материална реалност, тя е подчинена на законите на диалектиката така, както те са формулирани от класиците на марксизма: като най-общи закономерности на единния в своята материалност свят и конкретизирани общественоисторически от историческия материализъм, общата методология на обществените науки.

Марксистско-ленинската теория на отражението поставя и пред литературознанието, както пред останалите частни науки, следните изисквания: 1) да изследва структурата и структурните закономерности на материята² (в нашия случай — на литературата като материя, като обективно съществуваща част от общественото съзнание), 2) да представлява единство от теория (логическа по форма, историческа по съдържание) и история (историческа по форма, логическа по съдържание)³, 3) да схваща обекта си като продукт на конкретни, в случая с литературата — общественоисторически условия. Става ясно, че ако някой литературовед-марксист (произвеждащ литературознанието си по описания начин) държи да не бъде смятан (и) за структуралист, това е въпрос преди всичко на лично желание, което може да бъде уважено.

Трябва да напомня, че тук имам предвид структуралното литературознание като частна и само като частна наука и структуралния метод като частнонаучен и само като частнонаучен метод. Опасно е те да бъдат смесвани с различните философски и други спекулации, самоназоваващи се „структурализъм“ или с каквито и да е опити марксизмът да бъде ревизиран по „структуралистически“ маниер.

По съдържание и метод най-близка до марксистическия идеал за историческа наука е структурално-типологическата история, тъй като и доколкото тя успява да обедини в диалектическо единство логическия с историческия метод, като обхваща предмета си и от синхронно, и от диахронно гледище, т. е. стреми се да бъде историческа по форма и логическа по съдържание.

СИСЛ би трябвало да се строи по този модел, а понятията „система“ и „структура“ и структурално-типологическият метод трябва да легнат в основата и като понятия, свързващи с философията, и метод, конкретизиращ философския метод. Без това тя не би могла да бъде включена правилно в системата на обществените науки, които се регулират от историческоматериалистическата методология, не би могла да се обогатява и с други частнонаучни методи, би останала отворена за субективистически, идеалистически, позитивистически, механистически влияния.⁴

¹ Тази страна от „обектологията“ на литературознанието заслужава внимателно обсъждане. Използването на нехудожествената литература от вниманието на изследователя води до занемаряване на противоположностните признаци, превръщането на художествените елементи и жанрове в нехудожествени и обратно, което е немаловажен момент от историческия процес.

² Вж. Годор Павлов, Избрани произведения, т. 5, Теория на отражението, София, 1962, стр. 451.

³ Т. Павлов, пос. съч., стр. 302 и сл.

⁴ Вж. повече подробности във „Въпроси на историческия материализъм“, I., София, 1969,

И така, схемата, предложена от Д. С. Лихачов, се доближава до една подобна структурално-типологическа история на славянските литератури и тъкмо по тази причина заслужава сериозно внимание. Тъй като не виждам дълбоки разлики между представите ни за тази обща схема, по-нататък ще се занимавам с някои по-конкретни въпроси.

Смятам, че преди да говорим за „най-стария период на славянските литератури“ (стр. 4), трябва да установим началото на славянските литератури и мястото на това начало в СИСЛ. Въпросът е особено важен, тъй като има пряко отношение и към историята на европейските литератури в смисъла, даден на това понятие от меропрятието на АСИЛ: сравнителна история на литературите, написани на някой от европейските езици и продължаващи европейската антична традиция.

В един от документите в „Хеликон“, определящи характера, границите и метода на този труд, се казва следното: „Тъй като днешните европейски национални литератури, общо взето започват да се изграждат и да обособяват народностния си характер през средновековието, правилно изглежда историята на европейската литература да започне от средновековието.“¹ При такава постановка няма никакво съмнение, че в началото на така определената и така ограничена европейска литературна история ще трябва да застане оная европейска литература, която първа е обособила своя народностен характер: българската литература. Тъкмо навреме идва тук признанието на Д. С. Лихачов, че „появата на писменост, на литературен език и на самата литература в България значително е изпреварила същите процеси в другите славянски страни“ (стр. 38), а също така, съгласието му с П. Динеков, че „старобългарската литература съдържа значителна национално-историческа част“ (стр. 19), а не е изключително църковна. Своята дълбока научна стойност тези признания могат да получат, когато бъдат осветлени логически и исторически, в по-широк контекст.

На помощ ни идва едно изказване на Енгелс, един блестящ фрагмент от историята на европейската култура, озаглавен: „Разлики в ситуацията в края на древния свят, около 300 г., и в края на средновековието — 1453 г.“ В избора на тези два момента за сравнение прозира една важна особеност на Марксовия метод у Енгелс: търсене на явлението в неговата зряла степен, в неговата класическа форма. Тук ще цитирам само първите два абзаца и края на този фрагмент:

„1) Вместо тясна културна ивица по крайбрежието на Средиземно море, която само тук-там простира клони в дълбочината на континента и по Атлантическото крайбрежие на Испания, Франция и Англия и която поради това лесно може да бъде разкъсана и пометена от германците и славяните от север и арабите от югоизток, — сега една плътна културна област — цялата Западна Европа със Скандинавия, Полша и Унгария в качеството на форпостове.

2) Вместо противоположността на гърците (respective римляните) и варварите сега са налице шест културни народа с културни езици (без да броем скандинавските и т. нат.), всички, които са толкова развити, че могат да участвуват в могъщия литературен подем на XIV-о столетие и са обезпечили много по-голяма разностранност на образованието, отколкото дошлите до упадък и отмиращи в края на древността гръцки и латински език.

Заедно с въздигането на Константинопол и с падането на Рим се завършва древността. С падането на Константинопол е неразривно свързан краят на средновековието. Новото време се започва с възвръщането към гърците. — Отрицание на отрицанието.“²

¹ Helikon, пос. брой, стр. 259.

² Фр. Енгелс, Диалектика природы, 1952, стр. 150—151.

Строго погледнато, Енгелс прави два синхронни разреза в културната история на Европа и сравнява типологически една с друга получените структури.

Прилагайки този метод, няма да видим вече средновековната епоха като застои и мъртвило (както я виждат буржоазните историографи), а ще установим обективната истина: че това е епоха на непрескъснато културно развитие, резултат от борбата на противоположности.¹

Ако вземем признака, посочен от Енгелс като характерен, — появата на нови културни народи с нови културни езици — за признак съществен, стигаме логически правилно до заключението, че първият съществен момент от разрушението на древната структура (единство на гръцката И(Л)И римската и противоположната им варварска култура) е появата на българския културен народ и българския културен език (863 г. и следващите десетилетия на IX век). Началото на българската литература е начало и на славянската литература, и нов момент в европейската литература.

Бидейки част от процеса, който води до Реформацията и Възраждането (Ренесанса) на Европа, този трансформационен акт още в зародиша си носи „природата на природното цяло“, т. е. отрицание на отрицанието, за което говори Енгелс и което тук има форма на връщане към важни елементи от древната елинска култура и основни моменти от предвизантийската или ранновизантийската култура. В статията си към настоящата дискусия К. М. Куев съобщава изобилен материал, който иде само в потвърждение на това положение. Освен Йоан Дамаскин почти няма автор, превеждан от българите през златния век, който да е роден след средата на четвърти век. Няма друг начин да бъде осмислен този материал. Нелогично е да се мисли, че писателите от зората на християнството са по-авторитетни за официалното византийско направление от по-късните автори, по-ранните църковни събори — от по-късните. Константиновото „Написание за правата вяра“ е преди всичко един изключителен, бих казал съвършен образец на приложната диалектика, който конструира една строга обективноидеалистическа система с моменти от Платонов теологичен дуализъм (срв. също и „Проглас към Евангелието“, стр. 95—96: „мръсната тлен на плътта, на плътта, животът на която е като сън“). В „Шестодневът“ на Йоан Екзарх пък бог е по-свободен „първи импулс“, защото светът се провежда и съществува във формите на Талесовата, стоическата и Аристотеловата космогония и космология, а човек има свободна воля. Античната елинска култура се взема или пряко, или чрез творчеството на ранно- и предвизантийските писатели.

Личността и делото на Константин Философ съсредоточават в себе си основни белези на тази културна революция, затова съвсем наратко и схематично ще посоча основните конкретни противоречия, които движат трансформацията (преобразуването), извършена от него и от учениците му. Славистиката разполага с богат доказателствен материал.

1) Константин Философ израства в противоречива византийска среда, разединена от борби между църковно-религиозно направление (което смята теологията единствено достойна за изучаване дисциплина, творбите на Омир за брътвеж, философията за „паяжина“, а Платон — достоен за хула) и светско направление (косто добросъвестно асимилира древната елинска култура и развива елинистическото наследство).² Той принадлежи към светското (да го наречем: „класицистично“ направление). В пространното житие се казва: „след като изучи граматиката за три месеца — отдаде се на други науки: изучи Омира и гео-

¹ Срв. също така: Маркс и Енгелс, Избрани произведения, в два тома, т. II, Издателство на БКП, 1951, стр. 423.

² Д. Ангелов, Кирил и Методий и византийската култура и политика, сб. Тържествена сесия за 1100 годишнината на славянската писменост, 863—1963, БАН, София, 1965, стр. 142—144.

метрията, а при Лъв и Фотий диалектиката и всички останали елински изкуства“.¹ В Климентово житие четем: Кирил беше „велик в езическата философия, а още по-велик в християнската“.²

2) Обединителен белег на двете византийски направления представлява еднакво силното им отрицание на варварството, на всичко, което стои във ромейската цивилизация.³ Това е двустранен, противоречив социален и политически фактор — за обосновка на класовото подчинение на нероманизираните слоеве и за асимилация на християнизираниите. С личността си и делото си Константин Философ е отрицание и на двете направления в посоченото отношение. Константин, носител на варварска кръв, а достигнал върха на образоваността — се очертава като конфликтна личност (в психологически смисъл). С това може да се обясни и неговият интерес към чуждите езици (полиглотството е рядко явление в тогавашния свят)⁴ Оттук: търсене теоретическа опора в раннохристиянската и предхристиянската литература, актуализация на забравени от Византия и потъпкани от триезичниците библейски и евангелски текстове, отрицание на византийското им отрицание, борба за тяхната правда. Специалистите по класическа филология и историците на философията ще ни покажат точно дълбочината на връзките му с Аристотел, Платон и други древни философи, връзки, които впрочем са видими и за обикновения читател.

3) Константин Философ използва съзнателно противоречията между Византия и Рим. Той е в противоречие не само с Рим, но и с Византия. Имаме данни даже за противоречия между Константин и Фотий.⁵ Наистина Фотий, като представител на светското направление, е склонен към известен либерализъм по отношение на триезичната догма, но неговата цел си остава християнизаторско-асимилаторска. Моравската мисия трябва внимателно да бъде преценена: по византийски замисъл тя далеч не съпада с онова, което действително вършат двамата братя. Моравският княз иска нито повече, нито по-малко: епископ и учител, който да обясни на славянски истинската вяра (нещо, което при възможност не би му отказал и Рим). Той получава много повече: славянска азбука, богослужебни и други основни книги на славянски, славянска школа, поезия, граматика, антитриезична идеология. Ако искаме правилно да си обясним отношението личност-епоха, не можем да не видим ролята на Константиновата личност като фактор, решаващ за тъкмо тая форма и тъкмо такова съдържание на моравската мисия. Тази мисия е всъщност пътуване без завръщане.

4) В религиозната философска форма на Константиновите идеи е заложено дълбоко революционно идейно съдържание: утвърждаване на равенство на всички народи пред „бога“ и природата. Тази идея е съществена и главна идея на цялата борба, водена от кирилометодиевската литература и през златния век. Противоречието между форма и съдържание ще бъде разрешено през вековете, но все пак и западноевропейският Ренесанс не успява да го разреши. Това противоречие е едно и също за началото и на българската (респ. славянската) писменост, и за Ренесанса.

5) Още в съчиненията на Константин Философ се съдържа противоречието, което, струва ми се, може да бъде определено като основно противоречие в цялата българска литературна история до падането на Търново. Литературният процес, взет като развиваща се динамична единна и противоречива структура,

¹ Пространно житие (Ал. Теодоров-Балан, Кирил и Методий, т. I, София, 1920), IV, стр. 33.

² Теофилат, Климент Охридски (прев. Ал. Милев), София, 1955, II, 4, стр. 34.

³ Д. Ангелов, пос. съч., стр. 143—144.

⁴ Д. Ангелов, съч., стр. 146—147.

⁵ Е. Георгиев, Кирил и Методий, основоположници на славянските литератури, София, 1956, стр. 105. Изглежда, спорейки срещу Фотиевото схващане за двете души у човека, Константин е бил на своите платонически позиции.

съдържа в себе си нестихващата борба на две противоположни култури (идеологии): официално-догматическата и неофициалната, най-често антицърковна и антифеодална апокрифна и(ли) богомилска литература (респ. идеология). Това противоречие има корени в две необходими страни на Константиновото дело: а) той води антидогматическа борба срещу триезичната структура, б) той върши съзидателна дейност в полза на младата и жизнена нова култура, която все пак е исторически предопределена да бъде култура на християнско-феодално общество. И конструктивното, и деструктивното начало се съдържат в неговото дело. Това противоречие е свързано и с относително слабата дълбочина на отрицанието (докъм IV в.).

Възможностите за по-нататъшната деструкция се обуславят от масовия и демократичен характер на това дело: само Климент е обучил над 3500 ученици! Комуникативните функции и потенциалът на новосъздадената литература са съществено различни от функциите и потенциала на латинската и византийската литература. Апокрифната и богомилската литература, които в някои отношения далече изпреварват в деструктивното си действие литературата на Реформацията, се появяват още през X век. Мисля, че нашите историци на литературата внимателно трябва да изследват отношенията между богомилския дуализъм и диалектическите моменти в богомилската логика, богомилското отрицание и феодализма и съответните моменти у Константин Философ: строга диалектика, платонически дуализъм. Още у Климент и Йоан Екзарх напр. можем да наблюдаваме известно огрубяване, „вулгаризиране“ на Константиновата идеология — в богомилска посока! (А пък в такива паметници като Катарския требник — сходства с Константиновата философия, даже с неговото „Написание“.). България става източник на ред европейски ереси и подмолни литературни течения, а в Хърватско създадената от Константин Философ азбука — глаголицата — става траен белег на еретическата литература до най-ново време.¹ Нещо повече — литературата на ранния италиански, френски и т. н.т. ренесанс има определени връзки с българската апокрифна и богомилска литература (напр. Данте, провансалската трубадурска поезия и пр.). Ренесансовите черти на старата българска литература са така закономерни, че тази закономерност напълно обяснява и появата на „Слово о полку Игореве“ като ренесансоиден паметник. Модерните черти в тази прекрасна поема са толкова ярки, че за буржоазното литературознание нямаше друг начин да запази равновесието си, освен или като отрече автентичността на паметника, или като оспори датировката му! Но нека отбележим. Определяйки „Словото“ като мистификация от XVIII в., А. Мазон изказа доводи, които не бяха оборени с културноисторически доводи, бяха им противопоставени само стилистически, композиционни и лингвистически аргументи.

Тъй като старата българска литература представлява зрялата, класическата форма на средновековните славянски литератури, ред моменти от нейното изучаване биха хвърлили светлина върху литературните процеси и в останалите славянски страни. Така напр. основното противоречие в българската литература през средновековието е между профеодалната (официално-християнска) и антифеодалната (алокрифо-богомилска) литература (респ. култура). Защо това противоречие напр. да не е основно и в руския литературен процес? Ще дам един пример: в компетентно и аргументирано написаната, много ценна с научните си качества „История на руската литература“ от Ендре Иглои² трудно може

¹ Вж. Й. Хам, Сумерки глаголической письменности. Тържествена сесия за 1100 годишнината на славянската писменост. 863—1963, БАН, София, 1965, стр. 93—102.

² Э. Иглои, История древней русской литературы, XI—XVII вв. Tankönyvkiadó, Budapest, 1969.

да се установи кое противоречие в руската литература през средновековието е основно противоречие. Читателят би могъл да си помисли, че това е противоречието между централистическата (провелико княжеска) и центробежната (анти-централистическата) литература. Това противоречие може да бъде наистина главно в даден период, но то едва ли може да бъде основно. На този и на редица подобни въпроси можем да си отговорим, като извършим редица последователни и внимателни реконструкции на литературния процес.

Реконструкцията на литературния процес, на неговите главни черти и страни, противоречия, количествени и качествени изменения и пр. би ни предпазила от твърдения, като напр. оспореното, че старославянските литератури, взети като съвкупност („система“) представляват „литература-посредница“ (Д. С. Лихачов, цит. съч., стр. 10 и сл.). Посредница на какво, между какво и в какво отношение. При всяко произведение поотделно трябва да се установява (1) език (респ. литература) оригинал, (2) език (респ. литература) посредник (-ца), (3) отношение към транслационните правила (степен на оригиналност, съдържание на транслацията).

Общославянският литературен фонд следователно ще се състои от няколко пласта: преводен, пославянчен (побългарен, порусен, посръбчен, . . . , порумънчен), компилативен, оригинален (всеки от случаите се характеризира спрямо византийската, гръцката, латинската, семитската, индийската и пр. литература, а също така — взема се под внимание авторството, езиковата форма на оригинала и т. н.).

Фактът, че 75—90% от паметниците са общи за всички славянски литератури, може да бъде характеристика както на цялата литературна група, така и (със съответна конкретизация) на всяка от литературите в нея поотделно. Можем да говорим за изменение на съотношенията през вековете (би трябвало да се сдобием с такива данни, използвайки и модерни методи за реконструкция). И днес делът на преводната литература във всяка, и в най-развитата национална литература не е малък.

Говорейки за този период на славянските литератури (IX—XIII в.) Д. С. Лихачов отбелязва: „техните структури на тоя най-стар етап не могат да се разглеждат поотделно, изолирано една от друга, тъй като съотношенията им също представляват от себе си една система. Резките граници. . . са явление от много по-късно време“ (стр. 4). Всяка система от структури (подсистеми) предполага общност и различие във вид на общи и различителни (диференциални) признаци. „Резки“ или „нерезки“, те трябва да съществуват и трябва да сме сигурни, че съществуват. Липсват ли те, не можем да говорим за система на славянските литератури, ще говорим само за разпространение (транспортване и преписване) на българската литература в славянските страни и за нейна киевска, сръбска, . . . , румънска редакция, съотв. рецензия. Появата на народностния диференциален белег, тъй като не е чисто езиков (въпросът ни интересува от литературоведско гледище), е по някакъв начин и в някаква форма непременно свързан с появата на народностен обособителен белег на съответна славянска племенна група (а той — различен от държавния обособителен белег).

Има въпреки несъмнен период, в който не може да се говори за славянска литература като за нова система (или структура), различна от българската литература и функционираща като подсистема в европейската литература.

Тъй като спрех повече внимание на въпроса за началото на българската, съотв. славянските литератури, като продукт на културна революция и като проява на закона за отрицание на отрицанието, редно е, струва ми се, да завърша, връщайки се на тази тема. ИСЛ трябва да се строи така, че да осъществи една конкретно-историческа задача на социалистическата наука; да отрече буржоазното отрицание на средновековието, като даде свое, диалектическо отрицание на литературата от тази епоха. Може би една от първите (външни) прояви, че сме с намерение да направим това, е да променим названието на тези литера-

тури: българската, съотв. славянските литератури се появяват не като стари литератури, а като нови европейски литератури, които носят несъмнени ренесансови белези (могат дори в някои свои периоди да бъдат наричани: ренесансоидни литератури). Същественото за тях е, че натрупват ренесансовите качества, една по една вършат своята културна революция, която намира и свои конкретни народностни форми (въпреки явленията на регрес, накърняващи този процес). Следователно, колективният труд, който е необходимо да бъде написан, би трябвало да носи названието „Сравнително-типологическа история на славянските литератури през средновековието“. Същевременно трябва да бъде намерена и най-съответната за епохата ни конкретноисторическа мяра на отрицанието. То (както е добре известно) не бива да бъде нито толкова силно, за да отрече ценното, нито толкова слабо, че да допуснем в идеологията си чужди елементи.

Пример за силно отрицание намираме в изказването на Кр. Куюмджиев в реда на настоящата дискусия. То оповестява, че ако сме разчупели „религиозната обвивка“ на старославянската литература, щели да останат „само парчетни, отломъци и нищо повече“. Пример за слабо отрицание намираме. . . пак в изказването на Кр. Куюмджиев: като се „превъплъщава“ във „върховната идея“ на официалнофеодалната християнска литература, той стига до клерикалното и провизантийско гледище, че средновековен българин няма, има само християнин. Така той се домогва до оценка за научната стойност на „Шестоднева“, която идеално съвпада с оценката на Козма Индикоплов за научната стойност на Софократовите, Питагоровите, Платоновите и Аристотеловите знания, а също така — до оценка за „опасния философски смисъл“ на богомилството, която иде като сто и трета аномалия в списъка на стоте и две Борилови аномалии срещу еретиците. Артистичният метод на Кр. Куюмджиев е формулиран от него като необходимост „да се стремим да преведем на нашия език понятията и представите“ на средновековната литература, а не да подходим към тях със съвременни научни знания и критерии.

За съжаление, този метод е отречен още от Маркс.

Към всеки обект науката подхожда с някаква теория, т. е. „схема“ (=подход, метод). Всяка такава теория е относително „универсална“, но не и абсолютно относителна; в нашия случай въпросът за адекватността на дадена „схема“ (=подход, метод) е подменен с въпроса за нейния произход. А марксистическото разрешение на въпроса за произхода на „схемата“ (подхода, метода), с който пристъпваме към научния обект, има напълно определен смисъл: „анатомията“ на по-късния, по-развития обект ни дава ключ (=„схема“) за „анатомията“ на по-ранния, по-неразвит, а не обратното.

Следователно, към интересуващата ни епоха би трябвало да се „върнем“, тървайки (поне) от същинския Ренесанс, и само така ще открием в нея ренесансоидната литература, а не да вървим от византийско-догматическата литература към Ренесанса, защото самият Ренесанс би ни се видял през догматическо-религиозната призма обрънат наопъки.

Славянските културни революции през средновековието биха могли да бъдат наречени ренесансоидни скокове. При дадени общественоисторически условия те биха довели до същински Ренесанс. Те обаче остават ограничени поради липсата на материално-културна база, така и поради факта, че още не е налице класата, която може да ги доведе до траен разцвет. И тук е уместно да цитирим пропуснатия по-горе трети абзац от посочения Енгелсов фрагмент, в който са набелязани предпоставките на същинския Ренесанс:

„3) Несравнено по-високо развитие на промишленото производство и търговията, създадени от средновековното бюргерство; от една страна, производството е станало по-усъвършенствувано, по-разнообразно и по-масово, а от друга — търговските връзки са се развили повече; корабоплаването е вече не-

сравнено по-смело, отколкото по времето на саксите, фризите и норманите, а от друга страна, — маса изобретения (и внос на изобретения от Изток), които не само са направили възможен вноса и разпространението на гръцката литература, морските открития, а също така и буржоазната религиозна революция, но ѝ придават и несравнено по-голям размах и ускорен темп; нещо повече: те доставят макар в неподреден вид маса научни факти, за които древността никога не е подозирала: магнитната стрелка, книгопечатането, буквите, ленената хартия (употребявана от арабите и испанските евреи от XII столетие; от X столетие постепенно влиза в употреба, а през XIII и XIV столетие става вече по-разпространена хартията от памук, докато папирусът след завладяването на Египет от арабите напълно излиза от употреба), барута, очилата, механичният часовник, който представлява крупна крачка както в измерването на времето, така и в механиката.¹ (Следва препратка към списък на изобретения — от пожарната помпа (около 200 г. пр. н. е.) до водолазния звънец (1538 г.).² „Освен това — продължава Енгелс — и материал, доставен от пътешествията (Марко Поло, около 1292 г. и пр.). Твърде по-голямо разпространение на общото — макар и още лошо — образование, благодарение на университетите“³

Българският литературен процес продължава: главно вън от страната (ренесансовата линия, барок и пр.) и главно вътре в страната (онародняване, фолклоризиране и пр.). След падането на страната под робство настъпва дълбоко изменение в структурата: появява се ново основно противоречие — между културата на поробената народност и културата на чуждозезични и чуждоверски феодален поробител. Това ново основно противоречие е условие за неутрализация на съществуващите до поробването противоположности, а с течение на времето — условие за тяхното снемане или преобразуване в новата преустройство са структурата по време на превръщането на народността в нация.

Същността на новото, третото Възраждане в българската история, което настъпва през XVIII—XIX в., по задачите си е дълбоко несходна с онова, което по-горе нарекохме Ренесанс. То е свързано преди всичко с „Пролетта на народите“ (определено, ясно съзнание за тази връзка има още Г. С. Раковски!), макар в началото това да не е така отчетливо открито. И пред нашата наука то поставя и по-други проблеми, чието разискване излиза вън от рамките на статията.

Тук разгледах само най-общите закономерности в развоя на славянските литератури, като спрях внимание на литературата, която ми е най-добре позната — българската. Същите закономерности се проявяват специфично и в останалите славянски литератури. Увереността в това е следствие от увереността във всеобщия характер на тези закономерности. Като държим сметка за тях, за особеното им пречупване във всички славянски литератури (респ. култури), за особеното и общото в развитието на източно и южнославянските литератури, бихме могли да изградим научна структурално-типологическа сравнителна история не само за средновековието им, което за тях не е просто средновековие, а и за тяхната сетнешна история до наши дни. Защото дуализмът на Нестор и скандинавската легенда са толкова антидогматични, колкото и сказанието за буквите на Черноризец Храбър, рационализмът на Теодорит и рационализмът на суканя Карп не само съвпадат по време, но имат и една и съща позиция в идеологическата и социалната структура, да не говорим за личности като Киприан, които играят една и съща роля и в българската, и в руската литературна история. Но и самата СИСЛ не би била поставена на дълбоки научни основи, ако славянските литератури не бъдат разгледани като важна подсистема в системата на новите европейски литератури.

¹ Фр. Енгелс, цит. съч., стр. 150—151.

² Пак там.

³ Там, стр. 151—152.